

STUDIA Z DZIEJÓW WOJSKOWOŚCI

TOM VII

OŚRODEK BADAŃ HISTORII WOJSKOWEJ
MUZEUM WOJSKA W BIAŁYMSTOKU

STUDIA Z DZIEJÓW WOJSKOWOŚCI

TOM VII

BIAŁYSTOK 2018

Rada Naukowa „Studiów z Dziejów Wojskowości”

Prof. dr hab. Zbigniew Anusik, prof. dr hab. Wiesław Caban, prof. dr hab. Czesław K. Grzelak, prof. dr hab. Norbert Kasperek, prof. dr hab. Jerzy Maroń, prof. dr hab. Zygmunt Matuszak, prof. dr hab. Grzegorz Nowik, prof. dr hab. Marek Plewczyński, prof. dr hab. Andrzej Rachuba, prof. dr hab. Waldemar Rezmer, prof. dr hab. Wanda Krystyna Roman, prof. dr hab. Witold Świątosławski, płk dr hab. Juliusz S. Tym, prof. dr hab. Henryk Wisner, prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz

Kolegium redakcyjne:

Prof. dr hab. Karol Olejnik – redaktor naczelny
Dr hab. Adam Dobroński – zastępca redaktora
Dr Tomasz Wesołowski – sekretarz redakcji
Mgr Natalia Filinowicz – członek redakcji
Mgr Łukasz Radulski – członek redakcji

Recenzenci naukowci:

dr hab. Sławomir Augustowicz, dr hab. Aleksander Bołdyrew, dr hab. Tomasz Ciesielski, dr hab. Maciej Franz, dr hab. Tadeusz Grabarczyk, dr hab. Witold Jarno, dr hab. Jacek Legieć, prof. dr hab. Mirosław Lenart, dr hab. Robert Jerzy Majzner, dr hab. Andrzej Niewiński, prof. dr hab. Janusz Odziemkowski, dr hab. Adam Perłakowski, dr hab. Zbigniew Pilarczyk, dr hab. Jan Ptak, prof. dr hab. Aleksander Smoliński, dr hab. Tomasz Strzeżek, dr hab. Jacek Szczepański, płk prof. dr hab. Janusz Zuziak, dr hab. Tadeusz Zych

Tom powstał przy współpracy

Zespołu Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk

ISSN 2299-3916

Korekta językowa: Judyta Grabowska

Przekład streszczeń na język angielski i rosyjski – Agencja Tłumaczeń ABEO

Adres redakcji:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
ul. Jana Kilińskiego 7
15-089 Białystok
tel. 535 942 007
e-mail: obhw@mwb.com.pl

Wydawca:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
www.mwb.com.pl

Skład, druk i oprawa:

Alter Studio
ul. Legionowa 30 lok. 211
15-281 Białystok
www.alterstudio.com.pl

© Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
Białystok 2018

Na okładce:

L. Rousselot, Garde Impériale – Cheval-légers
lanciers Polonais 1807–1814.

Nakład 200 egzemplarzy

Spis treści

Od Redakcji	5
-----------------------	---

STUDIA

Mariusz Cieśla – Napierśnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Analiza porównawcza	7
--	---

Krzysztof Kuczyński – „Mała wojna” generała Dominika Dziewanowskiego. Teoria i jej praktyczne wykorzystanie w kampanii 1812 r. na przykładzie działań 28. Brygady Lekkiej Jazdy	57
---	----

Włodzimierz Nabywaniec – Seweryn Fredro (1785–1845). Zarys biografii oficera szwoleżerów	99
--	----

Andrzej Chojnacki – Studium nad operacyjnym wykorzystaniem międzyrzecza Wisły, Bugu i Wieprza w dobie wojen napoleońskich (1795–1813)	119
---	-----

Przemysław Gorzałka – Sprawa kapitana Neidhardta, czyli o sukcesach „służb sekretnych” Księstwa Warszawskiego	155
---	-----

Paweł Krokosz – Bohaterstwo żołnierzy armii rosyjskiej czasu „wojny ojczyźnianej 1812 roku” – temat prac rosyjskich artystów malarzy XIX – pocz. XX w.	175
--	-----

Rafał Mieczkowski – Mimowolne „gwiazdy” obiektywu. Wraki czołgów Mark II pod Bullecourt w ujęciu niemieckiej fotografii propagandowej Wielkiej Wojny	205
--	-----

Aleksander Smoliński – Zachodnia Dywizja Strzelecka Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej z lat 1917–1919 – pierwsza polskojęzyczna wielka jednostka sowieckich sił zbrojnych	227
---	-----

Jerzy S. Wojciechowski – Przyczynek do dziejów pierwszego kursu Przysposobienia Wojskowego Broni Pancерnej	277
--	-----

Tomasz Wesołowski – Pierwszy etap prac Sztabu Głównego nad planem operacyjnym „Zachód” (luty – połowa marca 1939 r.) w dokumentach, relacjach i wspomnieniach jego twórców	289
--	-----

Paweł Jaroniec – Obraz działań jednostek „ludowego” Wojska Polskiego na Wale Pomorskim, Pomorzu Zachodnim i Kołobrzegu między styczniem a marcem 1945 r. w świetle relacji i wspomnień kombatantów zamieszczanych w prasie codziennej PRL	327
---	-----

ŹRÓDŁA

Marcin Baranowski, Maciej Trąbski – Dwa źródła do planów modernizacji twierdzy częstochowskiej w czasach Księstwa Warszawskiego	359
---	-----

RECENZJE I OMÓWIENIA

Aleksander Smoliński – Monografia dotycząca nowożytnych fortyfikacji z obszarów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów	377
--	-----

Karol Olejnik (Poznań) – Sprawozdanie z konferencji „Pierwsze dni niepodległości”, Białystok 14–16 marca 2018 r.	385
--	-----

Sprostowania	393
------------------------	-----

Informacje o autorach	394
---------------------------------	-----

Instrukcja wydawnicza	396
---------------------------------	-----

Przemysław Gorzałka

**SPRAWA KAPITANA NEIDHARDTA,
CZYLI O SUKCESACH „SŁUŻB SEKRETNYCH”
KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO**

Polska historiografia epoki napoleońskiej nie doczekała się jak na razie żadnej monografii traktującej o organizacji czy działalności „służb sekretnych” Księstwa Warszawskiego. Tematyka ta jest z jednej strony bardzo interesująca, ponieważ działalność szpiegów i wojny wywiadów przyciągają uwagę badaczy i czytelników niezależnie od epoki. Z drugiej strony jest to zagadnienie trudne do badania, a to z tego względu, że znaczna część materiałów (jako tajnych i z różnych względów niebezpiecznych) została zniszczona, a zachowane dokumenty są często trudne do odczytania, chociażby z powodu zastosowanych w nich szyfrów. Nie znaczy to oczywiście, że kwestia działalności wywiadu prowadzonego przez polskich agentów w interesującym nas okresie nie pojawiła się w opracowaniach w ogóle. W okresie międzywojennym organizację i funkcjonowanie wywiadu Księstwa Warszawskiego opisywali: Bronisław Pawłowski¹ i Marian Kukiel². Nie można też nie wspomnieć o pracach Marcelego Handelsmana, który wydał cenne materiały źródłowe zawierające korespondencję rezydentów francuskich w Księstwie, uzupełnione poświęconym im opracowaniem³. Zważywszy, iż owi rezydenci byli odpowiedzialni za zorganizowanie i nadzór wywiadu cywilnego działającego z terenów Księstwa „Instrukcje...” zawierają liczne dokumenty dotyczące tej właśnie materii. Z prac wydanych po wojnie najważniejszą publikacją

¹ B. Pawłowski, *Wywiad polski przed wojną 1812 roku*, „Przegląd Wojskowo-Historyczny” 1929, z. 1, s. 131–136; idem, *Historia wojny polsko-austriackiej 1809 roku*, Oświęcim 2015, s. 81–82, 92.

² M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. I, Poznań 1999, s. 181–188.

³ *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t. I–II, oprac. M. Handelsman, Kraków 1914; idem, *Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807–1813*, Kraków 1915.

poruszającą kwestię wywiadu jest niewątpliwie biografia ks. Aleksandra Sapiehy, asa polskiego wywiadu w epoce napoleońskiej, pióra Jerzego Skowronka⁴. Natomiast w ostatnich latach specjalistą w tej materii był Andrzej Nieuważny, autor kilku cennych artykułów⁵.

W Rosji niekwestionowanym autorytetem w interesującej nas dziedzinie jest historyk Wiktor Bezotosnyj, znawca epoki napoleońskiej i ekspert od tajnych służb tamtych czasów. W jednym ze swoich artykułów, opisujących działanie i organizację rosyjskiego wywiadu wojskowego przed 1812 r., stwierdził: *Известен только один случай когда в качестве разведчика был послан в партикулярном платье капитан Черниговского мушкетерского полка Нейгарт. Так как о его поездке удалось узнать контрразведке герцогства Варшавского она окончилась провалом, Барклай запретил использовать офицеров для подобных целей*⁶. Wydało mi się istotnym zdobycie dokładniejszych informacji o misji kpt. Neidhardta, ostatecznie jej fiasko miało mieć decydujący wpływ na decyzję rosyjskiego ministra wojny gen. Michaiła Barclaya de Tolly, zakazującej wysyłania oficerów służby czynnej do działań wywiadowczych. Niestety, Bezotosnyj oprócz cytowanej powyżej dość lakonicznej wzmianki, nie podawał w artykule żadnych dodatkowych informacji na ten temat. Również polskie opracowania milczały o kpt. Neidtharcie. Jedynie Andrzej Nieuważny zdawkowo wspomina o tym fakcie: *po wypadkach zakazano używać przebranych oficerów*⁷. W dalszej części artykułu postaram się uchylić rąbka tajemnicy i opisać pokrótce kulisy owej wpadki, która bez wątpienia warta jest wspomnienia, gdyż był to istotny sukces „służb sekretnych” Księstwa Warszawskiego. Szczęśliwie w jednym z rosyjskich wydawnictw źródłowych udało mi się odnaleźć dokumenty, dzięki którym można pokusić się o przedstawienie całej operacji. Jak się wydaje,

⁴ J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa 1992.

⁵ A. Nieuważny, „*Nic naprawdę pewnego*”? Wywiad Napoleona przed kampanią 1812 roku, „Inne oblicza historii” 2012, nr 3; idem, *Wywiady twarzą w twarz*, „Mówią Wieki” 2012, nr 2, wydanie specjalne, s. 17–21; idem, *Wywiad Księstwa Warszawskiego przed kampanią 1809 r.*, „Studia Mazowieckie” 2010, nr 1–2, s. 89–100, idem, *Dotrzeć do Wybickiego, albo o trudnościach bycia asem wywiadu A.D. 1813*, [w:] Gdańsk – Polska – Europa. Praca zbiorowa pod redakcją Zdzisława Kropidłowskiego ofiarowana profesorowi doktorowi habilitowanemu Władysławowi Zajewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, Gdańsk 2001, s. 129–135.

⁶ „Znany jest tylko jeden przypadek, kiedy w charakterze wywiadowcy został wysłany w cywilnym przebraniu kapitan czernichowskiego pułku muszkietierów Neidhardt. Ponieważ o jego wyjeździe dowiedział się kontrwywiad Księstwa Warszawskiego zakończył się on niepowodzeniem., Barclay zakazał wykorzystywać oficerów do podobnych celów”, В. М. Безотосный, *Русская военная разведка в 1812 г. (Организация деятельности)*, [w:] *Из истории России XVII – начала XX веков*, Москва 1995, s. 75.

⁷ A. Nieuważny, *Wywiady...*, s. 21.

była to pierwsza poważniejsza próba penetracji Księstwa Warszawskiego przez rosyjski wywiad przed wojną 1812 r.⁸

Zanim przedstawimy kulisy sprawy kpt. Aleksandra Neidhardta niezbędne jest choćby opisanie pokrótce działalności wywiadu rosyjskiego i polskiego w okresie pomiędzy zawarciem traktatu tylżyckiego w 1807 r. a wybuchem drugiej wojny polskiej w 1812 r.

Traktat tylżycki (7 i 9 lipca 1807 r.) zakończył krwawe zmagania francusko-rosyjskie zwane „pierwszą wojną polską”, utrwalając faktyczny podział Europy na strefy wpływów Francji i Rosji⁹. Jednym z fundamentów nowego porządku był sojusz francusko-rosyjski scementowany przyjaźnią dwóch imperatorów: Napoleona I i Aleksandra I. Chociaż nowy ład europejski nosił już w zarodku znamiona przyszłego konfliktu, jednak początkowo obie strony były zainteresowane jego istnieniem. Oczywiście daleko bardziej zależało na utrzymaniu potylżyckiego status quo Napoleonowi, któremu dawał on wymierne korzyści, niż cesarzowi rosyjskiemu, z każdym rokiem borykającemu się z większymi problemami. Potwierdzeniem sojuszniczych zobowiązań i przyjacielskich stosunków pomiędzy cesarzami Wschodu i Zachodu miał być zjazd w Erfurcie w 1808 r. Doszło tam jednak do znamienego spotkania (28 września) pomiędzy cesarzem Rosji a francuskim ministrem spraw zagranicznych – Charlesem Mauricem de Talleyrand. Skutkowało ono decyzją Talleyranda o zdradzie Napoleona i zaoferowaniu swych usług Aleksandrowi. Talleyrand stał się odtąd świetnie opłacanym rosyjskim szpiegiem. Jak ujął to Jerzy Skowronek *Teraz nieoczekiwanie zyskał Aleksander szpiega na najwyższym szczeblu, osiągając swoisty rekord w tej dziedzinie*¹⁰. Rzeczywiście, rzadka to rzecz, aby minister i potężny dygnitarz państwowy (choć popadający w niełaskę) szpiegował na rzecz wrogiego państwa.

Niezwykłe istotną rolę w działaniach wywiadu rosyjskiego we Francji odgrywał pułkownik gwardii Aleksander Iwanowicz Czernyszew. W latach 1810–1812 pełnił funkcję kuriera dyplomatycznego do specjalnych poruczeń, będąc łącznikiem pomiędzy Aleksandrem I a Napoleonem I. Wykonując swą dyplomatyczną misję płk Czernyszew przewoził jednocześnie tajne materiały zdobyte przez wywiad rosyjski¹¹. Szczególnie owocna okazała się współpraca z urzędnikiem Ministerstwa Wojny Cesarstwa Francji Michelelem Michelelem. Francuz zwербowany został

⁸ *Отечественная война 1812 года. Отдель 1. Переписка русских правительственных лиц и учреждений*, t. II, Санкт-Петербург 1901; t. III, Санкт-Петербург 1902.

⁹ M. Trąbski, *Geopolityka w wydaniu Napoleona. Tylża 1807 r. – wizja nowegoładu europejskiego*, „Res Polticae” 2012, t. IV, s. 271–294.

¹⁰ J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda...*, s. 236.

¹¹ M. Kukiel, op. cit., s. 33; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda...*, s. 237; *Отечественная война 1812 года. Биографический словарь*, Кучково Поле 2011 [dalej: *Биографический словарь*], s. 306.

w 1804 r. przez Piotra Jakowlewicza d'Oubрила, rosyjskiego dyplomatę przebywającego w Paryżu. Michel przekazywał odtąd cenne informacje Rosjanom. Współpraca z nim stała się jeszcze bardziej owocna, gdy uzyskał dostęp do raportów o stanie wszystkich pułków armii cesarskiej przekazywanych regularnie Napoleonowi. Kopie dokumentów wykonane przez Michela otrzymywał płk Czernyszew, który swobodnie przewoził je do Rosji korzystając z immunitetu dyplomatycznego. Tam trafiały na biurko rosyjskiego ministra wojny gen. Barclaya de Tolly¹².

Działalność szpiegowska Michela w końcu została wykryta i młody Francuz (w chwili śmierci miał 30 lat) został zgilotynowany wiosną 1812 r.¹³ Niemniej wywiad rosyjski uzyskał dzięki niemu dość dokładny obraz armii francuskiej. Echa tej afery szpiegowskiej odnaleźć można w pamiętniku Louisa Pierre'a Eduarda Bignona, który 26 lutego 1811 r. wyruszył z Paryża aby objąć stanowisko rezydenta napoleońskiego w Warszawie. Do jego zadań należało również utworzenie siatki wywiadowczej działającej z Księstwa Warszawskiego na tereny Rosji. Traf chciał, że w tym samym dniu, a nawet o tej samej godzinie, w podróż do Rosji wybrał się płk Czernyszew. Bignon wspominał: *Spotkaliśmy się też na pierwszej stacji. Zauważyłem na piersiach tego rosyjskiego gościa, że miał je wypchane, widocznie papierami, z tego powodu zrobiłem mu komplement, wynosząc jego kurierską gorliwość. Niewinna grzecznośćka musiała go niezmiernie zaambarasować, albowiem w kilka dni później dowiedziałem się, że owe tak starannie schowane papiery zawierały stan i rozpozłożenie naszych wojsk, kupione przezeń od jednego urzędnika z ministerstwa wojny, który za tę sprawkę pod sąd oddany, poniósł karę śmierci*¹⁴.

Oprócz płk. Czernyszewa niezwykle cenne informacje zdobywali dla Barclaya de Tolly inni agenci oddelegowani do zagranicznych placówek, mający pod przykrywką misji dyplomatycznych wykonywać działania szpiegowskie. Byli to mjr Wiktor Antonowicz Prendel w Dreźnie, por. Paweł Christoforowicz Grabbe w Monachium, płk Fiodor Wasyliewicz Thuyll von Siraskeren¹⁵ w Wiedniu, por. Paweł Iwanowicz Brozin w Madrycie i płk Robert Igorowicz Renny w Berlinie (w 1811 r. zastąpiony przez por. Grigorija Fiedorowicza Orłowa)¹⁶.

¹² В. Безотосный, *Русская военная разведка...*, s. 74; idem, *Разведка и планы сторон в 1812 году*, Москва 2005, s. 220, 230; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda...*, s. 53, 237; A. Nieuważny, *Wywiady...*, s. 20.

¹³ В. Безотосный, *Разведка и планы...*, s. 44, 220.

¹⁴ L. Bignon, *Polska w 1811 i 1813 roku. Pamiętniki francuskiego dyplomaty*, Kraków 1862, s. 7.

¹⁵ Próbkę działań wywiadowczych płk Thuyll von Siraskerena zaprezentował Jarosław Czubyat, *Wodzowie i politycy. Generalicja polska lat 1806–1815*, Warszawa 1993, Aneks III, s. 286–289.

¹⁶ В. Безотосный, *Русская военная разведка...*, s. 73; idem, *Разведка и планы...*, s. 51; idem, «Секретная экспедиция». *Русская разведка в 1812 году*, „Император” 2003, nr 4, s. 11; M. Kukiel, op. cit., s. 266; A. Nieuważny, *Wywiady...*, s. 20.

Ochładzające się stosunki dyplomatyczne pomiędzy Francją i Rosją determinowały z obu stron działania, które były de facto przygotowaniami do przyszłego konfliktu, a które skupiały się w znacznej mierze na obszarze Księstwa Warszawskiego. Ze strony francuskiej było to utworzenie Biura Statystyk Zagranicznych, do którego zadań należało zbieranie informacji o siłach lądowych i morskich obcych państw. Celem zdobywania informacji o armii rosyjskiej wydany został cyrkularz ministra spraw zagranicznych Francji Jean’a Baptiste’a Champagny’ego z 12 października 1810 r. do placówek w Sztokholmie i Warszawie. Warszawski rezydent Napoleona Jean-Charles Serra miał zdobywać informacje o wojskach rosyjskich stacjonujących na Litwie i wzdłuż granicy z Księstwem Warszawskim. Oczekiwano danych dotyczących rozmieszczenia dywizji, liczebności i nazwy regimentów piechoty, jazdy i artylerii. Ponadto wymagano charakterystyk generałów dowodzących dywizjami rosyjskimi¹⁷.

Jeszcze za czasów urzędowania Serry utworzono w Terespolu agencję wywiadowczą wykorzystującą do swojej działalności wyjazdy oficjalistów dóbr ks. Czartoryskich do majątków na Litwie, Wołyniu i Podolu¹⁸. Ponieważ osiągnąć za ich pośrednictwem informacje stały poniżej oczekiwań Napoleona, Serra został odwołany, a na jego miejsce przysłano w początkach 1811 r. znakomitego specjalistę od działań wywiadowczych Bignona. Nowy reprezentant uczyniwszy swym głównym współpracownikiem ks. Aleksandra Sapiechę, zlecił mu utworzenie nowej siatki szpiegowskiej, która, będąc strukturą w zasadzie polską, szybko stała się istotnym elementem francuskiego systemu wywiadu¹⁹. Drugim filarem tajnych służb działających z terenów Księstwa Warszawskiego, była działalność wywiadu wojskowego, który podlegał szefowi sztabu generalnego armii Księstwa Warszawskiego – gen. Stanisławowi Fiszerowi. Główną rolę w jego działalności odgrywał gen. Aleksander Roźniecki, który był zwierzchnikiem wywiadu pogranicznego (płytkiego). Wiosną 1811 r. gen. Józef Zajączek oddał mu pod komendę 6 pułków jazdy z zadaniem patrolowania granicy z Rosją oraz zdobywania informacji o siłach przeciwnika²⁰. Roźniecki osiągnął spore sukcesy, umieszczał swych agentów w rosyjskich jednostkach i sztabach, szczególnie w III Korpusie gen. Iwana Essena²¹.

Rosjanie również postanowili zintensyfikować działalność wywiadowczą. Pod koniec 1810 r. Barclay de Tolly wydał rozkaz komendantom korpusów stacjonu-

¹⁷ *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich...*, t. I, s. 260; A. Nieuważny, *Wywiady...*, s. 18.

¹⁸ M. Kukiel, op. cit., s. 182.

¹⁹ J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda...*, s. 243.

²⁰ M. Kukiel, op. cit., s. 184; B. Pawłowski, *Historia wojny...*, s. 133. Zajączek zastępował wówczas ministra wojny ks. Józefa Poniatowskiego, który przebywał z wizytą w Paryżu.

²¹ M. Kukiel, op. cit., s. 184.

jących nad granicą, aby rozpoczęli wysyłanie agentów na tereny sąsiadujących państw. Działania agentów mieli nadzorować oficerowie-rezydenci umieszczeni w przygranicznych miastach. Na odcinku pruskim (czyli na Litwie) służbę pełnili ppłk M. L. de Leizer, mjr Wrangel i kpt. I. Wulfert. Wzdłuż granicy z Księstwem działali pułkownicy: Józef Turski²² i K. P. Schütz w Białymstoku, W. A. Anochin w Brześciu oraz dwaj bracia: kpt. A. K. Girss i poczmistrz K. K. Girss w Radziwiłłowie²³.

Generał Barclay de Tolly był nie tylko ministrem wojny imperium rosyjskiego, ale też nadzorował działania wywiadowcze prowadzone przez armię. Do niego trafiały raporty szpiegów i agentów dyplomatycznych działających za granicą, jak też raporty pogranicznych rezydentów. W początkach 1811 r. Barclay de Tolly otrzymał m.in. list białostockiego rezydenta wywiadu płk Schütza (Шицъ), opisujący nieudaną misję wywiadowczą kpt. Aleksandra Iwanowicza Neidhardta. W piśmie z 23 stycznia (3 luty 1811 r. wg kalendarza gregoriańskiego) białostocki rezydent informował ministra o inicjatywie ppłk. Iwana Uszakowa, dowódcy czernihowskiego pułku muszkietierów. Tenże podpułkownik otrzymawszy tajemniczą przesyłkę od nieznanej osoby, wysłał do Warszawy jednego z oficerów swego pułku. Kapitan Neidhardt wyruszył na misję jako kurlandzki szlachcic (jego niemiecko brzmiące nazwisko sugeruje, że rzeczywiście mógł pochodzić z Kurlandii), z paszportem wystawionym przez gubernatora obwodu białostockiego Semena Szczerbinina²⁴.

W dalszej części raportu rezydent białostocki donosił, że kapitan czernihowskiego pułku został aresztowany w Warszawie, albo przez własną nieostrożność, albo, jak dywagował płk Schütz, być może ktoś o tym wyjeździe wiedział i doniósł o tym do Księstwa Warszawskiego. On sam przytaczał opinie i fakty świadczące raczej o tej drugiej ewentualności. *Wielka była nieostrożność poczmistrza Konstantinowicza, że w sam Nowy Rok przyszedł do podpułkownika Uszakowa przy licznie*

²² Józef Turski (1767–1816), Polak-renegat, walczył w Legionach Dąbrowskiego, ale został z nich usunięty za udział w intrydze skierowanej przeciw generałowi Dąbrowskiemu. Na służbę rosyjską wstąpił w 1809 r. Przydzielony do armii rosyjskiej działającej na terenie Galicji. W latach 1810–1812 był rezydentem wywiadu w Białymstoku, organizując sprawnie działającą siatkę szpiegowską operującą na terenie Księstwa Warszawskiego i dostarczającą cennych informacji o jego armii. Przed wybuchem wojny w 1812 r. awansowany do stopnia pułkownika. W trakcie działań wojennych w 3. Armii Zachodniej, w okresie od VI do VII 1812 r. szef siatki wywiadowczej na terenie Brześcia i Białegostoku – vide: J. Czuby, *Zasada dwóch sumień. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005, s. 410–412; B. М. Безотосный, *Разведка и планы...*, s. 56, 230.

²³ В. Безотосный, *Русская военная разведка...*, s. 75; idem, *Разведка и планы...*, s. 55; A. Nieuważny, *Wywiady...*, s. 21.

²⁴ Полк. Шицъ Военному министру, Бiałystok 23 I 1811 (3 II 1811), [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 27.

zebranych oficerach i innych osobach i głośno poinformował, że jest dla niego tajne pismo i 25 rubli w złocie²⁵. Kapitan Neidhardt poinformował o swoim areszcie władze rosyjskie w Białymstoku. Spowodowało to reakcję gubernatora Szczerbinina, który w sprawie kapitana wystosował pismo do ministra policji Księstwa Warszawskiego Aleksandra Potockiego. Jednakże, jak dodawał płk Schütz, dotąd nie było żadnych wieści z Warszawy. Co gorsza – o aresztowaniu kapitana czernihowskiego pułku wiedziało już sporo osób w Warszawie. Ponadto jeden z oficerów tego pułku, goszczony na obiedzie u biskupa supraskiego Leona Ludwika Jaworowskiego, usłyszał od niego o aresztowaniu Neidhardta w Warszawie, choć on sam nie miał pojęcia o jego nieobecności w pułku. Pułkownik obiecał raportować o sprawie, jak tylko uzyska dalsze informacje²⁶.

Zgodnie z obietnicą, już trzy dni później wysłał ministrowi wojny kolejny raport²⁷. Informował w nim Barclaya, że do gubernatora Szczerbinina napisał podprefekt tykociński Antoni Bellefroid, zapewne na polecenie ministra policji Księstwa, jak domniemywał Schütz. Zapytywał on, dlaczego kpt. Neidhardt został wysłany do Warszawy podszywając się pod kurlandzkiego szlachcica. Ponadto donosił o przybyciu wysłanego przez podpułkownika dońskich kozaków Płatowa IV niejakiego Nikołajewa, porucznika 18. pułku jegrów. Tenże Nikołajew twierdził, że rozmawiał osobiście z ministrem policji Księstwa. Minister miał go poinformować, że kpt. Neidhardt znajduje się pod silną strażą w głównym odwachu warszawskim. Przy kapitanie znalezione miały być podejrzane dokumenty. On sam w zeznaniach twierdził, iż jest szlachcicem, który przyjechał do Warszawy w celu leczenia ręki. Z informacji od Nikołajewa wynikało, że Neidhardt był pilnie strzeżony i przesłuchiwany przez ks. Józefa Poniatowskiego, u którego znajdują się odebrane mu papiery i mundur. Pułkownik Schütz przykazał Nikołajewowi, aby z nikim nie rozmawiał o sprawie Neidhardta, a jego samego kazał odesłać do Wilna celem przesłuchania przez gen. Iwana Essena I²⁸, dowódcę pogranicznego korpusu,

²⁵ Ibidem, s. 28.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, s. 32.

²⁸ Generał-lejtnant Iwan Nikołajewicz Essen I, dowodzący III Korpusem, stacjonującym na Litwie. Pochodził z rodziny szlacheckiej osiadłej w guberni estońskiej. Brał udział w wojnie rosyjsko-szwedzkiej z lat 1788–1790 oraz w wojnach z Rzeczpospolitą w 1792 i 1794 r. W 1797 r. mianowany generałem-majorem i szefem czernihowskiego pułku muszkietierów. Dwa lata później dowodził wojskami rosyjskimi w Holandii, gdzie za zdobycie Bergen awansowany został do stopnia generała-lejtnanta. W 1806 r. dowodził korpusem w Armii Mołdawskiej (zdobył Chocim). Rok później przetrzucony z korpusem do Prusach Wschodnich, został ranny w bitwie pod Frydlandem. W 1809 r. był dowódcą rezerwowego korpusu Armii Mołdawskiej. Vide: *Биографический словарь*, s. 324–325; A. Mikaberidze, *Russian Officer Corps of the Revolutionary and Napoleonic Wars*, New York 2005, s. 100.

pełniącego obowiązki wojennego gubernatora Wilna, którego rozkazom podlegał czernihowski pułk muszkietierów²⁹.

Pisma rezydenta wywiadu w Białymstoku niewątpliwie wzbudziły niepokój rosyjskiego ministra wojny. Pamiętamy, że na przełomie 1810 i 1811 r. w kręgach przywódczych Rosji skryształizował się plan nagłego uderzenia na Księstwo Warszawskie. Zakładano jego opanowanie, a następnie przeciągnięcie Polaków na stronę Rosji i dalszą ofensywę na zachód³⁰. Specjalnie dla wysondowania poglądów ks. Poniatowskiego, w tej sprawie, do Warszawy przybył w charakterze rosyjskiego wysłannika ks. Adam Jerzy Czartoryski. Zdecydowana odmowa ministra wojny położyła kres planom rosyjskim, o których zresztą polski wódz doniósł cesarzowi Napoleonowi³¹. Schwytywanie rosyjskiego oficera, przebywającego na terenie Księstwa w charakterze szpiega, mogło zdemaskować plany rosyjskiego dowództwa.

Sprawa wyglądała na poważną, bo jak stwierdzał w raporcie płk Schütz, według por. Nikołajewa o kapitanie czernihowskiego pułku muszkietierów pisano już z Warszawy do Drezna³². Można więc było się domyślać, że nie tylko król saski i książę warszawski Fryderyk August wie o tej sprawie, ale też poinformowane zostały władze francuskie.

Innym aspektem wpadki szpiega rosyjskiego była odpowiedzialność autorów nieudanej operacji, która w świetle raportu Schütza wyglądała na zorganizowaną bardzo nieudolnie. Nie dość, że kpt. Neidhardt został aresztowany przez policję Księstwa Warszawskiego, to jeszcze wychodziło na to, że znajdował się pod stałą obserwacją jego tajnych służb. Szczególnie kompromitujące dla samego kapitana wydawało się zabranie ze sobą munduru, który demaskował go jako rosyjskiego oficera, skoro przybył do Warszawy jako szlachcic kurlandzki nie mający z armią rosyjską nic wspólnego. Chociaż bezpośrednim zwierzchnikiem Neidhardta był ppłk Uszakow, to jednak odpowiedzialność za fiasko misji spadała również na dowodzącego korpusem gen. Essena, którego reputacja w świetle rewelacji białostockiego komendanta została mocno nadszarpnięta.

Generał Essen I został poinformowany o wpadce kpt. Neidhardta przez gubernatora obwodu białostockiego Szczerbinina, który wystosował do niego pismo z objaśnieniem podjętych przez siebie kroków w sprawie schwytanego przez

²⁹ Полк. Шниць Военному министру, Бiałystok 26 I 1811 (6 II 1811), [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 32–33.

³⁰ M. Kukiel, op. cit., s. 182; A. M. Skalkowski, *Książę Józef*, Bytom 1913, s. 403–404; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, Wrocław 1986, s. 195–196.

³¹ B. Pawłowski, *Polski wywiad...*, s. 132; J. Skowronek, *Książę Józef...*, s. 196. Raport ks. Poniatowskiego dla Napoleona w tej kwestii zamieścił Skalkowski – vide: idem, *Korespondencja...*, t. III, s. 156–160.

³² *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 33.

Polaków oficera³³. Szczerbinin czuł się w obowiązku podjąć starania o uwolnienie Neidhardta, sam był bowiem włączony w niefortunną akcję poprzez wystawienie dla niego fałszywego paszportu. Pisał więc, że zażądał od ministra policji hr. Aleksandra Potockiego uwolnienia oficera czernihowskiego pułku i pozwolenia na jego bezpieczny powrót do Rosji. Co ciekawe, Szczerbinin powoływał się przy tym na przyjacielskie stosunki Rosji z Saksonią i Księstwem Warszawskim³⁴. Przywoływał też podpisaną w 1808 r. konwencję drezdeńską o wymianie dezertorów. Gubernator pisał dalej, iż w odpowiedzi Aleksander Potocki poinformował go o przekazaniu Neidhardta jako wojskowego do dyspozycji ministra wojny ks. Poniatowskiego, któremu doręczono też list Szczerbinina³⁵.

Gubernator dołączył do listu, jaki wystosował do gen. Essena, dwa pisma, z których możemy poznać stanowisko ministra policji Księstwa Warszawskiego, jak też podprefekta tykocińskiego Antoniego Bellefroida. Aleksander Potocki we wstępie nadmieniał, że rozumie potrzebę zachowania przyjacielskich związków pomiędzy krajami, musi jednak przestrzegać obowiązujących go przepisów. Następnie wyjaśniał Szczerbininowi kulisy zatrzymania Neidhardta. *Ostrzeżony wcześniej, iż J. P. Neidhardt zostający w aktualnej służbie wojskowej, bo kapitan z Pułku Czernihowskiego za cywilnym paszportem wjechał w nasze granice, sądziłem moją powinnością, z powodu tego niewłaściwego, a może podstępnie wyjednanego paszportu, kazać mieć na niego baczność, i skoro przybył do Warszawy przez Urząd Policji miejscowej został indagowanym i dobrowolnie wyznał, że jest kapitanem w Wojsku Rosyjskiem w Pułku Czerniechowskim*³⁶. Dalej Potocki informował, że przekazał rosyjskiego oficera ministrowi wojny wraz z pismem gubernatora, dodając *a ten zapewne co z prawa należy przedsięwziąć w tej mierze nie zaniedba*³⁷.

Drugi list pochodził od Antoniego Bellefroida, byłego szambelana królewskiego, a wówczas podprefekta tykocińskiego i, co istotniejsze, ważnego agenta wywiadu francusko-polskiego. Bellefroid odnosząc się do aresztowania Neidhardta oferował się (aby dać dowód szacunku dla białostockiego gubernatora) podjąć starania u ks. Poniatowskiego o natychmiastowe uwolnienie Neidhardta. Nie omieszczał dodać mimochodem, iż cały kłopot wynikł z postępowania Neidhardta, *który nieroztropnie zrobił, że przyjechawszy do Tykocina nie powiedział, że jest wojskowym, bo uzyskał by ode mnie paszport, za którym pojechawszy do Warszawy nie*

³³ Правитель Белостокской области действ. ст. сов. Щербининъ ген.-лейтн. Эссену 1-му, Бiałystok 26 I 1811 (06 II 1811), [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 38.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Aleksander Potocki Minister Policji do J.W. Szczerbinina, Gubernatora Obwodu Białostockiego i Kawalera, Warszawa 31 I 1811, [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 39.

³⁷ Ibidem.

doświadczylby najmniejszej trudności³⁸. Jak można wnioskować, czynniki polskie starały się z jednej strony nie drażnić strony rosyjskiej, z drugiej wskazywać wschodniemu sąsiadowi, że działania aresztowanego kapitana były sprzeczne z przyjacielskimi stosunkami pomiędzy obu państwami³⁹.

Generał Iwan Essen I otrzymał również raport pplk. Iwana Uszakowa⁴⁰, który dowiedziawszy się o pismach gubernatora Szczerbinina do ministra policji Księstwa Warszawskiego i do gen. Essena, a w szczególności o raportach płk. Schütza dla ministra wojny oraz dowódcy III Korpusu, postanowił wysłać swemu zwierzchnikowi raport z wyjaśnieniem i usprawiedliwieniem swych działań. Uszakov miał niewątpliwie świadomość, że w świetle raportu Schütza wypadka Neidhardta była spowodowana przez jego nieprofesjonalne i nieodpowiednie postępowanie. Na dodatek fakt wysłania szpiega z dokumentami i mundurem jawił się jako totalna kompromitacja wywiadowcza, a białostocki rezydent wywiadu sugerował nawet możliwość działania szpiegów w otoczeniu samego Uszakowa⁴¹.

Można przypuszczać, że nad głową dowódcy pułku czernihowskich muszkietarów zaczęły się zbierać czarne chmury. Sprawa zyskała już rangę ministerialną, co czyniło prawdopodobnym, iż dotrze również do Aleksandra I. W tej sytuacji pplk Uszakov pisząc do gen. Essena I podważył wiarygodność raportu płk. Schütza stwierdzając, że są one oparte tylko na jednym źródle informacji (chodzi zapewne o por. Nikołajewa), a oprócz tego nie zgadzają się z informacjami pochodzącymi od ministra policji Księstwa Warszawskiego, podprefekta tykocińskiego i wreszcie z wyjaśnieniami samego Neidhardta, które złożył Uszakovowi⁴².

³⁸ Tykociński podprefekt Bellefroid do J.W. Szczerbinina aktualnego Konsyliarza Stanu, Gubernatora Obwodu Białostockiego i Kawalera, 3 II 1811, [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 39–40.

³⁹ Podobne dylematy miały polskie władze kiedy latem 1810 r. „poddana z kraju rosyjskiego” służąca, niejaka Afinia Iwanowa, związana z krawcem Maciejem Zienkowskim, obywatelem Księstwa, uciekła z Rosji do kraju swego ukochanego. O jej wydanie zwrócił się do władz polskich gubernator grodzieński senator Wasilij Siergiejewicz Łanskoj. Władze departamentu łomżyńskiego nie znalazły w konwencji drezdeńskiej uzasadnienia dla wydania Rosjanom dwojga zakochanych. Z drugiej strony widząc „potrzebę zachowania jak najprzychylniejszych względów dla sąsiedzkiego i przyjacielskiego mocarstwa, któremu ubliżenie mogłoby być okazją do utyskiwania i pociągnąć szkodliwe dla kraju skutki” zwróciły się zatem do Rady Ministrów „o światłą opinię jak w tej mierze postąpić wypada”. Vide: Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego [dalej: RMKW], sygn. 268. k. 2–3.

⁴⁰ Его пр.-ству командиру III корпуса г-ну ген.-лейт. и кав. Эссену I-му Черниговскаго мушкет. полка прокового командира подполк. Ушакова рапортъ, [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 38.

⁴¹ Полк. Шицъ Военному министру, [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 27–28.

⁴² Его пр.-ству командиру III корпуса г-ну ген.-лейт. и кав. Эссену I-му Черниговскаго мушкет. полка прокового командира подполк. Ушакова рапортъ, [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 38.

Dowódca czernihowskiego pułku muszkietierów dementował stanowczo doniesienia dotyczące znalezienia przy Neidhardcie dokumentów i munduru, który po aresztowaniu tegoż znajdować się miał u ks. Poniatowskiego. Wskazując na pisma od władz Księstwa podkreślał, *ja osobiście chciałbym dodać, że minister policji hrabia Potocki o przyjeździe kapitana Neidhardta do Warszawy nie mógł zostać uprzedzony inaczej jak przez podprefekta Bellefoid, który przyczynę zatrzymania kapitana Neygarta przypisuje tylko temu, iż ten przejeżdżając przez Tykocin nie zgłosił mu tego faktu*⁴³.

Podpułkownik Uszakow dodatkowo poinformował o zamiarze osobistego spotkania z podprefektem Bellefroidem, aby zapewnić go, że kpt. Neidhardt został przez niego urlopowany na własną prośbę celem zasięgnięcia rady lekarzy warszawskich w sprawie kontuzjowanej ręki. Uszakow miał też powiedzieć podprefektowi, iż nie miał zgody dowództwa na takie działanie⁴⁴.

Generał Essen I mając już dość jasny obraz sytuacji wystosował 30 stycznia (10 lutego) raport do gen. Barclaya de Tolly z obszernym wyjaśnieniem całej sytuacji. Pisał, że jako dowódca pogranicznego korpusu pragnął uzyskać informacje o tym, co się dzieje za granicą, a w szczególności w Warszawie. W tym celu wydał rozkaz dowódcy czernihowskiego pułku muszkietierów stacjonującego w Białymstoku, aby wysłał do Księstwa godnego zaufania agenta⁴⁵. Generał, jak sam stwierdzał, znał dobrze Uszakowa jako doświadczonego i pilnego oficera. Nie bez znaczenia przy wyborze oficera z pułku czernihowskiego był zapewne fakt, iż Essen był wcześniej komendantem tegoż pułku i stąd miał zaufanie do oficerów tej jednostki⁴⁶.

Generał Essen w dalszej części swego raportu wyjaśniał, że ppłk Uszakow wysłał oficera swego pułku, ponieważ bał się zaufać któremuś z Żydów, którzy z resztą byli wykorzystywani często w tamtych czasach jako informatorzy i agenci przez obie strony⁴⁷. Dodajmy, że informatorzy i agenci pogranicznych rezydentów byli to w większości ludzie przypadkowi i zupełnie niekompetentni w sprawach

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ген.-лейт. Эссенъ 1-й Барклаю де-Толли, Wilno 30 I 1811 (10 II 1811), [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 36.

⁴⁶ Podpułkownik Iwan Michajłowicz Uszakow urodził się w 1778 (lub 1779) r. w rodzinie szlacheckiej z guberni kurskiej. Brał udział w kampanii 1806/7 r., walcząc pod Pułtuskim, Iławą Pruską i Heilsbergiem. Odznaczony za odwagę. W latach 1807–1808 był adiutantem gen. Prozorowskiego i Kutuzowa. Brał udział w wojnie z Turcją. W marcu 1810 r. został wyznaczony dowódcą czernihowskiego pułku muszkietierów. Był niewątpliwie doświadczonym oficerem. Vide: *Биографический словарь*, s. 294; A. Mikaberidze, op. cit., s. 418–419.

⁴⁷ Ген.-лейт. Эссенъ 1-й Барклаю де-Толли, [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 36. O używaniu Żydów do działalności szpiegowskiej – vide: B. Pawłowski, *Polski wywiad...*, s. 131; A. Nieuwazny, *Wywiad...*, s. 90, 96, 100.

wojskowych⁴⁸. Ufając roztropności Neidhardta⁴⁹ dowódca pułku polecił mu udać się do Warszawy w celach wywiadowczych, jako przykrywkę wykorzystując fakt, że cierpiał z powodu wcześniej otrzymanych ran i pragnął zasięgnąć konsultacji lekarzy warszawskich w tym przedmiocie.

Dalej gen. Essen wspominał o aresztowaniu kapitana i wymianie korespondencji pomiędzy gubernatorem Szczerbininem a władzami polskimi. Na koniec listu dowódca III Korpusu *prosił najpokorniej* ministra wojny o wstawiennictwo za Uszakowem, który działał za pozwoleniem i na rozkaz jego samego. Jednocześnie przyjmował całą winę za niefortunną akcję na siebie, kończąc pismo prośbą o monarszą łaskę i pobłażliwość oraz podkreślając, że działał *powodowany gorliwością w służbie Jego Imperatorskiej Wysokości*⁵⁰.

Przed ministrem wojny Barclayem de Tolly pojawiły się więc dwa scenariusze niefortunnej operacji szpiegowskiej. Pierwszy, który zdecydowanie negatywnie przedstawiał działania oficerów czernihowskiego pułku muszkietierów, autorstwa białostockiego rezydenta wywiadu płk. Schütza, oraz drugi, prezentowany przez jego wojskowych autorów gen. Essena I i ppłk. Uszakowa. Istotnym w ocenie całej operacji miał okazać się raport najbardziej zaangażowanego w misję wywiadowczą kpt. Neidhardta, na który jednakże trzeba było poczekać do jego powrotu z Księstwa Warszawskiego.

Powrót ten był uzależniony od decyzji władz polskich, a właściwie od samego księcia warszawskiego. Jak pamiętamy minister policji Aleksander Potocki po uzyskaniu potwierdzonych informacji, iż rzekomy szlachcic kurlandzki jest w rzeczywistości oficerem rosyjskim w czynnej służbie przekazał go do dyspozycji ministra wojny ks. Poniatowskiego. Książę przesłuchawszy Neidhardta zwrócił się bezpośrednio do Fryderyka Augusta prosząc w piśmie z 28 stycznia 1811 r. o instrukcje. Przedstawiając okoliczności ujęcia szpiega i opisując jego wywiadowczą działalność, polegającą między innymi na przeniknięciu do arsenału warszawskiego, minister wojny stwierdził, że nie ma wątpliwości co do prawdziwych intencji misji rosyjskiego oficera, który miał zdobyć informacje dotyczące zasobów wojskowych Księstwa⁵¹. Książę Poniatowski nie czując się uprawniony do podejmowania samodzielnej decyzji w tej sprawie prosił Fryderyka Augusta o rozkazy⁵². W kolejnym piśmie z 31 stycznia książę minister informował władcę o interwencji gubernatora

⁴⁸ В. Безотосный, «Секретная экспедиция»..., s. 13.

⁴⁹ Kapitan Neidhardt urodzony w 1785 r., już w wieku 13 lat znalazł się w armii; brał udział w kampanii 1807 r. przeciwko Francji i w wojnie ze Szwecją w latach 1808–1809. Vide: В.М. Безотосный, *Разведка и планы...*, s. 221.

⁵⁰ Ген.-лейт. Эссенъ 1-й Барклаю де-Толли, [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 36.

⁵¹ *Korespondencya księcia Józefa Poniatowskiego z Francją*, t. III, Poznań 1928, s. 144–145.

⁵² Ibidem, s. 145.

tora Szczerbinina w sprawie Neidhardta⁵³. Król saski dekretem z 7 lutego 1811 r. postanowił: *Zważywszy rapport naszego Ministra Wojny i przyłączone do niego stosowne wywody dotyczące się p. Neidhardt kapitana w wojsku Rosyjskiem, któren zataiwszy swój stan wojskowy przebywał w Warszawie, chcemy, aby rzeczony kapitan Neidhardt pod obserwacją wojskową do granicy rosyjskiej ku Białostokowi bez doznania przykrości został odprowadzony*⁵⁴. Jak wynika z raportu ks. Poniatowskiego z 18 lutego, kpt. Neidhardt został odstawiony do granicy rosyjskiej przez wyznaczonego oficera (według relacji Neidhardta był nim kapitan sztabu generalnego Śliwowski) i przekazany w ręce Rosjan⁵⁵.

16 lutego eskortujący kpt. Neidhardta oficer przekazał go zgodnie z rozkazem w ręce oficera Kozaków, których oddziały tworzyły łańcuch posterunków wzdłuż granicy imperium rosyjskiego⁵⁶. Neidhardt stanął przed białostockim rezydentem wywiadu, któremu przedstawił przebieg swej misji. Schütz wysłał niezwłocznie raport do gen. Barclaya de Tolly, informując o wyprawieniu kapitana czernihowskich muszkieterów do Wilna, do dyspozycji gen. Essena⁵⁷. Jednocześnie pisał, że Neidhardt wedle własnych słów wypełnił wszystkie otrzymane wcześniej instrukcje, i że podważył zeznania por. Nikołajewa. Aby go zdyskredytować przytoczył widzianą przez siebie sytuację, kiedy to Nikołajew przebywał u ks. Poniatowskiego ubrany w łapcie i barani kozuch, do tego będąc w stanie nietrzeźwym. Minister wojny Księstwa Warszawskiego miał mu podarować 10 czerwonoćw na umundurowanie, a do tego dołożyli się inni obecni tam polscy oficerowie. Pułkownik Schütz zaznaczał, iż o tym wstydliwym fakcie Nikołajew mu nie wspominał⁵⁸.

18 lutego kpt. Neidhardt przybył do Wilna, gdzie złożył gubernatorowi wileńskiemu i dowódcy III Korpusu szczegółową relację pisemną. Ten ostatni bezzwłocznie (19 lutego) wystosował pismo do rosyjskiego ministra wojny. Informując o przybyciu Neidhardta z Warszawy ponownie stwierdzał niesprawiedliwość i pochopność sądów płk. Schütza. Znaczna część listu dotyczyła samego Neidhardta, który w ocenie generała zasłużył na pochwałę jako roztropny i dobrze wychowany oficer. Essen podkreślał, że mimo swego aresztowania, w znacznym stopniu wypełnił on cel swej misji. W załączeniu przesyłał Barclayowi relacje

⁵³ Ibidem, s. 147.

⁵⁴ AGAD, RMKW – akta spraw, sygn. 265, k. 4.

⁵⁵ *Korespondencja księcia Józefa...*, t. III, s. 156.

⁵⁶ Донесение капит. Нейтгарта Ген.-лейт. Эссену 1., [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 52. Na odcinku granicy Księstwa Warszawskiego z obwodem białostockim dowódcą posterunków kozackich był ppłk. Płatow IV – vide: *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 49.

⁵⁷ Полк. Шиц Военному министру, Бiałосток 6 II 1811 (17 II 1811), [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 47.

⁵⁸ Ibidem, s. 48.

kapitana muszkietierów dotyczącą aresztowania i pobytu w Warszawie, jak też i raport wywiadowczy dotyczący armii Księstwa Warszawskiego. Zaznaczał, że władze polskie traktowały kapitana uprzejmie i z szacunkiem, co świadczy o jego roztropnym zachowaniu. Obawiając się niełaski monarszej raz jeszcze prosił ministra wojny o protekcję dla Neidhardta i Uszakowa *pełnych poświęcenia w służbie Jego Imperatorskiej Mości*⁵⁹.

Jak widać wersja wydarzeń prezentowana przez oficerów czernihowskiego pułku wsparta staraniami dowódcy III Korpusu zaczęła przeważać nad prezentowanym przez białostockiego rezydenta wywiadu obrazem nieudolnej i od początku skazanej na niepowodzenie akcji. Nawet sam Schütz przyznawał, że w świetle relacji Neidhardta por. Nikołajew nie był pewnym źródłem informacji. Niemniej sugerowana przez Uszakowa przyczyna aresztowania Neidhardta – niestawienie się przed obliczem podprefekta tykocińskiego – nie wytrzymywała próby. Po pierwsze Uszakov powoływał się na pismo władz polskich, lecz jego analiza nie daje podstaw do takiego twierdzenia. Po drugie zaprzeczył temu sam Neidhardt w relacji dla gen. Essena, stwierdzając wyraźnie, że gdy przekroczył granicę państwową w Tykocinie stawiał się przed podprefektem Bellefroidem⁶⁰.

Tak, czy inaczej cała sprawa zakończyła się bez żadnych poważniejszych reperkusji. Jedynym śladem wyciągnięcia konsekwencji za nieudaną akcję wywiadowczą jest raport gen. Essena dla ministra wojny z 12 (24) lutego 1811 r. Czytamy w nim: *Zgodnie z poleceniem Waszej Dostojności dowódca Czernihowskiego pułku muszkietierów podpułkownik Uszakov za samowolne* [podkreślenie – P.G.] *wysłanie do Księstwa Warszawskiego kapitana tegoż pułku Neygarta został aresztowany na 2 doby o czym zawiadamiam Waszą Dostojność*⁶¹.

Była to kara symboliczna, cała sprawa nie stała się bowiem powodem żadnych międzynarodowych powikłań. Warte zaznaczenia wydaje się uzasadnienie kary dla Uszakowa, którego ukarano za samowolne wysłanie oficera, kiedy w rzeczywistości działał na rozkaz dowódcy III Korpusu. Jak wspomniano na początku tych rozważań, fiasko akcji Neidhardta skłoniło ministra wojny Barclaya de Tolly do wydania zakazu wysyłania czynnych oficerów w misjach szpiegowskich. Odtąd mieli je wykonywać specjalnie wyznaczeni agenci. Na teren Księstwa Warszawskiego przenikali w okresie poprzedzającym wojnę 1812 r.: G. Alperin, I. Wołkow, A. Winograd, L. Zyskimowicz, Z. G. Fidental⁶².

⁵⁹ Ген.-лейт. Эссенъ 1-й Военному министру, Wilno 7 II 1811 (18 II 1811), [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 49.

⁶⁰ Ген.-лейт. Эссенъ 1-й Военному министру, [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. II, s. 49–50.

⁶¹ Ibidem, s. 65.

⁶² В. Безотосный, *Разведка и планы...*, s. 43–44.

Na tym można by zakończyć sprawę kpt. Neidhardta, gdyby nie kolejne pismo płk. Schütza do ministra wojny z lipca 1811 r. Białostocki rezydent raportował o wykryciu szpiega działającego na rzecz Księstwa Warszawskiego, w osobie Żyda – Chaima Cygana. Schütz donosił, że to właśnie Chaim Cygan w początkach 1811 r. poinformował pisemnie Antoniego Bellefroda o misji kapitana czernihowskiego pułku, 25 rublach i przesyłce dla ppłk. Uszakowa. Te informacje wysłano potem do Warszawy, gdzie zalecony został nadzór nad Neidhardtem. Potwierdził to sam Bellefroid w rozmowie z Schützem⁶³. Okazało się więc, że rację miał rezydent, a fiasko akcji rozstrzygnęło się w zasadzie już w momencie otrzymania przez Uszakowa tajemnej przesyłki.

Przyjrzyjmy się na koniec dalszym losom bohaterów tej szpiegowskiej historii. Niefortunny wywiadowca kpt. Aleksander Neidhardt wziął udział w wojnach z Francją w latach 1812–1814 na różnych stanowiskach sztabowych. Po okresie wojen napoleońskich nadal zajmował ważne stanowiska w sztabach rosyjskiej armii. W 1825 r. awansowany do stopnia generał-adiutanta. W latach 1842–1844 był dowódcą kaukaskiego wydzielonego korpusu. Służbę ukończył w randze generała piechoty – zmarł w 1875 r. w wieku 90 lat⁶⁴. Z całą pewnością można więc powiedzieć, że wpadka podczas misji w Księstwie Warszawskim w żaden sposób nie zaszkodziła jego wojskowej karierze.

Podpułkownik Iwan Uszakov na czele swego pułku wziął udział w wojnie 1812 r., w składzie 3. Dywizji III Korpusu 1. Armii Zachodniej, walcząc pod Ostrowem i Witebskiem, gdzie awansował do stopnia pułkownika. Pod Borodino został ciężko ranny, miał strzaskaną szczękę, a lewą nogę trzeba było mu amputować. Mimo to nie opuścił szeregów aż do dymisji, za co w 1813 r. został odznaczony Orderem św. Jerzego 4. klasy. Opuścił służbę w randze generał-majora w 1814 r. W 1817 r. powrócił do służby wojskowej, a od 1825 r. pełnił funkcje generał-adiutanta przy Mikołaju I. Rok później awansowany do stopnia generał-lejtnanta. W kolejnych latach był komendantem kilku okręgów Samodzielnego Korpusu Wewnętrznej Straży⁶⁵. Zmarł w 1845 r., odznaczony orderami: św. Włodzimierza II. klasy, św. Anny I. klasy i św. Stanisława I. klasy⁶⁶.

⁶³ Полк. Шицъ Военному министру, Бiałystok 6 VI 1811 (17 VI 1811), [w:] *Отечественная война 1812 года*, t. III, s. 90.

⁶⁴ В. Безотосный, *Разведка и планы...*, s. 221.

⁶⁵ Samodzielny Korpus Wewnętrznej Straży utworzony został w 1816 r. jako formacja wojskowa pełniąca funkcje policyjne. Stanowiła wsparcie dla Korpusu Żandarmerii, wspólnie strzegąc spokoju i bezpieczeństwa wewnętrznego państwa. Vide: A. Buczyński, *Zborny Punkt na Pradze – Rosyjska brama do Warszawy i Królestwa Polskiego*, „Rocznik Mazowiecki” 2012, t. XXIV, s. 150.

⁶⁶ *Биографический словарь*, s. 294; A. Mikaberidze, op. cit., s. 419; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji*, Toruń 2013, s. 226.

Znacznie mniej szczęśliwie potoczyły się losy gen. Iwana Essena I. W 1812 r. wyznaczony został gubernatorem generalnym Inflant – miał osłaniać Rygę przed wojskami X Korpusu Wielkiej Armii marsz. Etienne’a Macdonalda. Przygotowując obronę miasta kazał spalić trzy przedmieścia, co rozwścieczyło ich mieszkańców pozbawionych dachu nad głową. Krytykowany za tę decyzję został zastąpiony w październiku 1812 r. przez gen. Filipa Osipowicza Palucciego. W początkach 1813 r. wziął urlop celem poprawy nadszarpniętego zdrowia. Utonął podczas kąpieli w kurorcie Baldona 20 lipca 1813 r. Jak głosi plotka, miał popełnić samobójstwo w rocznicę spalenia przedmieść Rygi⁶⁷.

Udana neutralizacja rosyjskiego szpiega nie pomogła Aleksandrowi Potockiemu zachować stanowiska ministra policji Księstwa Warszawskiego. Krytykowany za nieudolność pozwolił sobie dodatkowo na krytykę francuskich wpływów w administracji Księstwa, przez co został zmuszony do dymisji w listopadzie 1811 r. Na otarcie łez mianowany został senatorem wojewodą. Zmarł 10 maja 1812 r. w Koniecpolu⁶⁸.

Andrzej Nieuważny pisał, że zawód szpiega w początkach XIX w. był bardzo negatywnie postrzegany wśród współczesnych, szczególnie gdy mowa o oficerach czy szlachcie. Działalność szpiegowska nie licowała wszak z honorem czy godnością dobrze urodzonych⁶⁹. Jako przykład takiego traktowania wywiadowców przytacza casus oficerów wywiadu brytyjskiego z armii lorda Wellingtona, którzy po 1815 r. nie zostali przyjęci do swoich dawnych pułków⁷⁰. Wyjątkiem wśród nich był Colquhoun Grant, szef wywiadu wojskowego przy armii brytyjskiej na Półwyspie Iberyjskim. Grant za swe zasługi dosłużył się w 1821 r. stopnia podpułkownika, a nawet został dowódcą brygady podczas I wojny brytyjsko-birmańskiej (1824-1826)⁷¹. Warto jednakże zauważyć, że w Imperium Rosyjskim działalność szpiegowska nie tylko nie stawała na drodze kariery, ale wręcz ją ułatwiała. Oprócz wspomnianych powyżej przykładów Neidhardta i Uszakowa można tutaj przytoczyć szczególnie znamienity przypadek Aleksandra Czernyszewa. Po opuszczeniu Paryża w 1811 r. wziął udział w kampaniach przeciw Francji w 1812, 1813, 1814 i 1815 r. W latach późniejszych został generałem kawalerii, ministrem wojny, przewodniczącym Rady Państwa i przewodniczącym Komitetu Ministrów Imperium Rosyjskiego, aż wreszcie księciem Imperium Rosyjskiego⁷².

⁶⁷ *Биографический словарь*, s. 325; A. Mikaberidze, op. cit., s. 100.

⁶⁸ B. Grochulska, *Potocki Aleksander*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław 1982–1983, s. 756.

⁶⁹ A. Nieuważny, *Wywiad...*, s. 90–91.

⁷⁰ Ibidem, s. 91.

⁷¹ David G. Chandler, *Dictionary of the Napoleonic Wars*, New York 1979, s. 183–184.

⁷² *Биографический словарь*, s. 306; A. Mikaberidze, op. cit., s. 59.

Słowa kluczowe: Księstwo Warszawskie, obwód białostocki, wywiad napoleoński, wywiad Imperium Rosyjskiego, Wojny Napoleońskie

SUMMARY

The case of Captain Neidhardt, in other words the successes of the „secret services” operating in the Duchy of Warsaw

Before the Great Army crossed the Neman in June 1812, which initiated the so-called “The second Polish war”, both parties to the conflict aimed at collecting as much information about the opponent as possible. Activities performed by Polish-French intelligence from the areas of the Duchy of Warsaw to border areas of Russia served a special role in this “war of intelligence” as well as the activities of intelligence services of the Russian Empire operating within this area perceived as a potential target of the first attack or preparing grounds for the expected attack of Napoleonic troops. As early as at the end of 1810 the Russian Minister of War, General Mikhail Barclay de Tolly ordered the borderland corps commanders to send agents who were to obtain information on secret services. One of the first agents who set off on this mission was the captain of the Czernichian musketeer regiment Aleksander Neidhardt. his fiasco had a significant impact on the subsequent organization as regards the intelligence activities supervised by Barclay. It resulted in a ban on sending active service officers to perform this type of missions.

Keywords: Duchy of Warsaw, Belostok Oblast, Napoleonic intelligence, intelligence of the Russian Empire, Napoleonic Wars

РЕЗЮМЕ

Дело капитана Нейдхардта, т.е. об успехах «секретных служб» Великого Герцогства Варшавского

До того, как в июне 1812 года армия Наполеона переправилась через Неман, начав т.н. вторую польскую войну, обе стороны конфликта старались собрать как можно больше сведений о противнике. Особую роль в этой «войне разведок» играла деятельность польско-французской разведки с территории Великого Герцогства Варшавского, распространявшаяся на приграничные российские территории, а также деятельность разведывательных служб Российской империи, проникающих на земли герцогства как на территорию, которая была потенциальной целью первого удара или исходной базой

ожидаемого наступления армии Наполеона. Уже в конце 1810 года военный министр генерал Михаил Барклай-де-Толли поручил комендантам приграничных корпусов отправить агентов с целью собрать разведданные. В числе первых выполнять задание отправился капитан Черниговского мушкетерского полка Александр Нейдхардт. Его провал оказал значительное влияние на дальнейшую организацию разведывательных мероприятий под контролем Барклая, в том числе было запрещено отправлять на такого рода задания действующих офицеров.

Ключевые слова: Варшавское герцогство, Белостокская область, Наполеоновская военная разведка, военная разведка Российской империи, Наполеоновские войны

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Główne Akt Dawnych

Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego – akta spraw, sygn. 268.

Źródła drukowane:

Bignon L., *Polska w 1811 i 1813 roku. Pamiętniki francuskiego dyplomaty*, Kraków 1862.

Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813, t. I, oprac. M. Handelsman, Kraków 1914.

Korespondencya księcia Józefa Poniatowskiego z Francją, t. III, Poznań 1928.

Отечественная война 1812 года. Отдель 1. Переписка русских правительственных лиц и учреждений, t. II, Санкт-Петербург 1901; t. III, Санкт-Петербург 1902.

Opracowania:

Безотосный В., *Разведка и планы сторон в 1812 году*, Москва 2005.

Безотосный В., «Секретная экспедиция». *Русская разведка в 1812 году*, „Император” 2003, nr 4.

Безотосный В., *Русская военная разведка в 1812 г. (Организация деятельности)*, [w:] *Из истории России XVII – начала XX веков*, Москва 1995, s. 75.

Buczyński A., *Zborny Punkt na Pradze – Rosyjska brama do Warszawy i Królestwa Polskiego*, „Rocznik Mazowiecki” 2012, t. XXIV.

Chandler D., *Dictionary of the Napoleonic Wars*, New York 1979.

- Czubaty J., *Wodzowie i politycy. Generacja polska lat 1806–1815*, Warszawa 1993.
- Czubaty J., *Zasada dwóch sumień. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005.
- Grochulska B., *Potocki Aleksander*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław 1982–1983.
- Handelsman M., *Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807–1813*, Kraków 1915.
- Kowalczyk r., *Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji*, Toruń 2013.
- Kukiel M., *Wojna 1812 roku*, t. I, Poznań 1999.
- Mikaberidze A., *Russian Officer Corps of the Revolutionary and Napoleonic Wars*, New York 2005.
- Nieuważny A., „*Nic naprawdę pewnego*”? Wywiad Napoleona przed kampanią 1812 roku, „*Inne oblicza historii*” 2012, nr 3.
- Nieuważny A., *Dotrzeć do Wybickiego, albo o trudnościach bycia asem wywiadu A.D. 1813*, [w:] *Gdańsk – Polska – Europa. Praca zbiorowa pod redakcją Zdzisława Kropidłowskiego ofiarowana profesorowi doktorowi habilitowanemu Władysławowi Zajewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Gdańsk 2001.
- Nieuważny A., *Wywiad Księstwa Warszawskiego przed kampanią 1809 r.*, „*Studia Mazowieckie*” 2010, nr 1–2.
- Nieuważny A., *Wywiady twarzą w twarz*, „*Mówią Wieki*” 2012, nr 2, wydanie specjalne.
- Отечественная война 1812 года. Биографический словарь*, Кучково Поле 2011.
- Pawłowski B., *Historia wojny polsko-austriackiej 1809 roku*, Oświęcim 2015.
- Pawłowski B., *Wywiad polski przed wojną 1812 roku*, „*Przegląd Wojskowo-Historyczny*” 1929, z. 1.
- Skalkowski A., *Książę Józef*, Bytom 1913.
- Skowronek J., *Książę Józef Poniatowski*, Wrocław 1986.
- Skowronek J., *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa 1992.
- Trąbski M., *Geopolityka w wydaniu Napoleona. Tylża 1807 r. – wizja nowego ładu europejskiego*, „*Res Publicae*” 2012, t. IV.